

herhangi bir açıklama yapmamaktadır. *el-İ'tişâm*'ın Mağrib hattıyla bir nüshası, Muhammed Mahmûd eş-Şinkitî'nin Dârü'l-kütübî'l-Hidîviyye'de muhafaza edilen kitapları arasında bulunduktan sonra kütüphaneye yönetimi basılımasını teklif etmiş ve eser M. Reşîd Rızâ tarafından tashih edilerek bir tanıtma yazısı ile birlikte neşredilmiştir (I-II, Kahire 1332). Eseri daha sonra Selîm b. İd el-Hilâlî (I-II, Huber 1992) ve Hâlid Abdülfettâh Şibl Ebû Selmân (I-II, Beyrut 1416/1996) yayımlamıştır. Ömer Süleyman el-Mûkhlî, *el-İ'tişâm*'da yer alan hadisleri Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd'da yüksek lisans tezi olarak (Riyad 1405) tahrîc etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Şâtîbî, *el-İ'tişâm* (nşr. M. Reşîd Rızâ), Kahire 1332 → Kahire, ts. (el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kubrâ); Mecârî, *Bernâmec* (nşr. Muhammed Ebû'l-Ecfân), Beyrut 1982, s. 118; Serkîs, *Mu'cem*, I, 1091; *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 18; Abdül-müteâl es-Saîdî, *el-Müceddidün fi'l-İslâm*, Kahire, ts. (Mektebetü'l-âdâb), s. 309-312.

AVNİ İLHAN

İTİYAT (الإعتاد)

Bir işi kolaylıkla yapma hususunda alışkanlık kazanma anlamında ahlâk terimi.

Sözlükte “dönme, tekrar tekrar yapma” mânasındaki *avd* (avdet) kökünden masdar olan ve “bir şeyi âdet edinme, alışkanlık haline getirme” anlamına gelen *i'tiyâd* kelimesi daha çok ahlâk literatüründe, insanın ahlâkî yapısında iyi veya kötü fiilleri yapmayı kolaylaştıracak melekeler oluşuncaya kadar o fiilleri tekrar etmesini yahut bu şekilde tekrar edilerek kazanılan alışkanlıkları ifade etmektedir; bu alışkanlıklar için aynı kökten *âdet* kelimesi de kullanılmaktadır (İsmail Fenni, s. 298; Cemîl Salîbâ, II, 40).

Kur'an-ı Kerîm'de itiyat ve âdet kavramları geçmemekle birlikte Kur'an'ın irşad ve islahatı takip ettiği tedricîlik yönteminin asıl amacı, muhataplarının yanlış alışkanlıklarını zaman içinde düzeltmelerini ve bunların yerine İslâm'ın temel öğretisinin gerektirdiği iyi ve doğru alışkanlıklar geliştirmelerini sağlamaktır. Kur'an'ın yirmi üç senelik bir zaman dilimi içinde indirilmesinin temel sebebinin de insanların eski kötü alışkanlıklarının yerine iyilerini geliştirmelerine fırsat vermek olduğu kabul edilir. İçkinin yasaklanmasıyla ilgili âyetler bunun en tipik ör-

neklerindedir (bk. en-Nahl 16/67; el-Bakara 2/219; en-Nisâ 4/43; el-Mâide 5/90-91). Hadislerde ise itiyat ve aynı mânadaki *teavvüd* kelimeleri sözlük anlamlarında nâdiren geçmektedir (meselâ bk. *Müşned*, III, 68, 76; Tirmizî, “Tefsîr”, 9/8; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 28). Kur'an'ın tedricîlik yöntemi hadislere de yansımış, Hz. Peygamber, gerek sözleri gerekse davranışlarıyla iyi alışkanlıklarla donatılmış bir İslâm toplumu oluşturmayı hedefleyen bir üslûp ve yöntem takip etmiştir. Bununla birlikte âyet ve hadislerde, alışkanlıkların -formel olarak kurallara uygun olsa bile- ödev ve amaç bilincinden yoksun kalarak mekanik bir tekrarcılığa dönüşmesini önlemek üzere ister ibadetle ister ahlâkla ilgili olsun, yapılan bütün eylemlerin öncelikle ilâhî bir buyruğu yerine getirme, Allah rızasını gözetme, iyi, doğru ve gerekli olduğuna inanarak yapma gibi bir bilinç halinin mutlaka eylemle beraber bulunması istenmiştir.

İslâm düşünce tarihinde itiyadın ahlâkla ilgisi ilk defa sistematik olarak Kindî ile başlayan felsefî literatürde incelenmeye başlanmış, özellikle Fârâbî ve Gazzâlî bu konuda derin tahliller yapmışlardır. Ayrıca riyâzet, mücâhede gibi kavramlarla ifade edilen tasavvufî eğitimde de büyük ölçüde müridin kötü alışkanlıklarını gidermenin ve onda iyi alışkanlıklar geliştirmenin temel amaç olarak alındığı görülmektedir.

Kindî, felsefî literatürde ilk ahlâk çalışması sayılan *Risâle fi'l-Hile li-def'i'l-ağzân* başlıklı eserinde (s. 10-34) kötü alışkanlıkların insanların değer yargılarını, dolayısıyla ahlâk telakkilerini bozduğunu ve onları mutluluğu bedensel hazlarda aramaya yönelttiğini örnekleriyle anlatıktan sonra nefsin islah edilmesi ve ahlâkın güzelleştirilmesi için ruhu yüceltecek ve ruhî mutluluğa götüreceği alışkanlıklar geliştirmek gerektiği üzerinde durmakta ve bunun yollarını göstermektedir. Ancak Kindî, alışkanlıkların düzeltilmesini daha çok üzüntüden kurtulmanın bir yolu olarak ele almış, buna karşılık ilk defa Fârâbî itiyat konusunu bir erdem ve ahlâk problemi şeklinde incelemiş, onun bu konudaki görüşleri genellikle sonraki ahlâkçılar tarafından da benimsenmiştir. Buna göre insanların tabii yapılarında erdem veya erdemsizlik (fazilet-rezilet) yönünde az çok birbirinden farklı bazı yatkınlıkları bulunsun da aslında insanlar bu dünyaya yazı yazmayı bilerek gelmedikleri gibi faziletli veya kusurlu olarak da gelmezler; şu halde erdem de erdemsizlik de

doğuştan olmayıp sonradan kazanılmaktadır. Egzersiz ve alışkanlıkların rolü açısından ahlâka ilerleme sanatta ilerlemeye benzetilir. Gerek ahlâkî faziletler gerekse reziletler, bunlardan kaynaklanan fiillerin belli bir zaman içinde çokça tekrar edilmesi ve itiyat haline getirilmesiyle insanın mânevî varlığında gelişir ve kökleşir (*Fuşûlü'l-medenî*, s. 108; Gazzâlî, III, 58-61).

Düşünürlerin ahlâkla itiyat arasında kurdukları bu ilişkinin, “insanın mânevî yapısında yerleşen ve fiillere kaynaklık edip onların kolaylıkla yapılmasını sağlayan melekeler bütünü” şeklinde özetlenebilecek ahlâk tanımlarına da yansıdığı görülmektedir (meselâ bk. Fârâbî, *Fuşûlü'l-medenî*, s. 109-110, 164; İbn Miskeveyh, s. 27, 51; İbn Sînâ, s. 693; Gazzâlî, III, 53). Zira söz konusu melekelerin kazanılabilmesi için buna uygun eylemlerin düzenli tekrar edilerek alışkanlık haline getirilmesi gerekmektedir. Faziletler genellikle ikisi de aşırılık olan iki reziletin ortası (vasat, itidal) kabul edilir. Şu halde nefsin öfke ve şehvet gibi güçlerinin itidal noktasında işleyişle gerçekleşen her bir fazilet için ifrat ve tefrit uçları arasında sadece bir tek itidal noktası olduğu halde bunun iki yanında hepsi de itidalden, dolayısıyla faziletten sapma sayılan birçok rezilet bulunmaktadır. Ahlâk kitaplarında “vasat” veya “sırat-ı müstakîm” diye ifade edilen bu itidal noktasını tutturmanın zorluğu atıcı için hedefi tutturmanın zorluğuna benzetilir ve bu güçlüğü ancak ısrarlı tekrarlarla iyi alışkanlıkların geliştirilmesi sayesinde aşılabileceği belirtilir (meselâ bk. İbn Miskeveyh, s. 46; Gazzâlî, III, 58, 63-64). Bütün bunlar güçlü iradenin önemini de göstermektedir. Bundan dolayı Fârâbî, “İnsana özgü erdem yalnızca iradeyle kazanılan erdemdir” der (*Tahşîlül's-sa'âde*, s. 67).

Başta Fârâbî ve Gazzâlî olmak üzere ahlâkla itiyadın ilişkisi üzerinde duran müslüman ahlâkçılara göre, insan her ne kadar bazı erdem veya erdemsizliklere yatkın olarak doğuyor ve yatkın olunan şey başlangıçta ona bir kolaylık sağlıyorsa da bu tabii yatkınlık kişide alışkanlık ve karakter haline gelmedikçe ondan bir erdem veya erdemsizlik olarak söz edilemez. Bu sebeple Fârâbî erdemli insanla nefsin baskı yapan insanı birbirinden ayırır; zira birincisinin iyi alışkanlıkları sayesinde erdemli davranışları severek yapmasına karşılık ikincisi, kötülük yapmaya daha çok arzulu olup iyilik yaparken kendi kendisiyle mücadele halinde bulunur (*Fu-*

şûlû'l-medenî, s. 112). Bununla birlikte bu mücadelenin de ahlâkta değeri büyüktür. Çünkü İhvân-ı Safâ ve Gazzâlî'nin de belirttiği gibi, istisnâ bazı kabiliyetler-meselâ peygamberler- içinde umumiyetle insanları sıradan hazırlar talep etmeye ve bunlarla yetinmeye eğilimli bir tabiatla yaratılmışlardır. Bu hazırları aşarak ahlâkî yetkinliğe yönelmeleri ancak nef-sânî taleplerine karşı mücadele vermeleri ve bu sayede erdemli davranışların kendilerinde yerleşip tamamen alışkanlık, tabiat ve karakter haline gelmesiyle mümkün olur (İhvân-ı Safâ, I, 334). Bu olgunluğa ulaşanlar için başlangıçta nefislerini baskı altında tutarak yapmaya gayret ettikleri iyilikler itiyat haline gelecek ve onları artık severek yapacaklardır (Gazzâlî, III, 56-57).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, III, 68, 76; Tirmizî, "Tefsîr", 9/8; Ebû Dâvûd, "Şalât", 28; Kindî, *Risâle fi'l-Hile li-def'i'l-ağzân* (nşr. Mustafa Çağrırcı), İstanbul 1998, s. 10-34; Fârâbî, *Fuşûlû'l-medenî* (nşr. D. M. Dunlop), Cambridge 1961, s. 108-113, 164; a.mlf., *Tahşîlû's-sa'âde* (nşr. Ca'fer Âl-i Yâsîn), Beyrut 1403/1983, s. 67; İbn Miskeveyh, *Tehzîbû'l-ahlâk* (nşr. İbnü'l-Hatîb), Kahire 1398, s. 27, 46, 51; İbn Sînâ, *en-Necât* (nşr. M. Takî Dânişpejh), Tahran 1364 hş./1985, s. 693; İhvân-ı Safâ, *er-Resâ'il*, Beyrut 1377/1957, I, 332-335, 366-367; Gazzâlî, *İhyâ'*, III, 53-64; İsmâil Fennî, *Lugatçe-i Felsefe*, İstanbul 1341, s. 298; Cemil Salîbâ, *el-Mu'cemû'l-felsefî*, Beyrut 1982, II, 40, 41; M. Abdullâh Draz, *Kur'an Ahlâkı* (trc. Emrullah Yüksel - Ünver Günay), İstanbul 1993, s. 38-41.

MUSTAFA ÇAĞRIRCI

İ'TİZÂL

(bk. MU'TEZİLE).

İTKÂN

(bk. MÜTKİN).

el-İTKÂN

(الإتقان)

Süyûtî'nin
(ö. 911/1505)

Kur'an ilimlerine dair eseri.

Kur'an ilimleriyle ilgili bütün konuları içine alan müstakil bir eserin bulunmadığı kanaatiyle böyle bir eser yazmayı düşündüğünü söyleyen müellif, hocalarından Kâfiyecî'nin tefsir ilimlerine dair muhtasar eserini ve Abdurrahman b. Ömer el-Bulkinî'nin oldukça hacimli *Mevâkı'u'l-ûlûm min mevâkı'u'n-nû-*

cûm'unu incelemiş, bunlardan ikinci kitapta muhtasar bulduğu konuları genişleterek ve yeni konular ilâve ederek önce *et-Taḥbîr fi 'İlmi't-tefsîr*'ini yazmıştır (872/1467-68). Daha sonra Bedreddin ez-Zerkeşî'nin bu alanda yazılan ilk müstakil eser olan *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı kitabını gören ve Kur'an ilimlerine dair çalışmalarını bu eseri örnek alarak sürdüren Süyûtî, *el-Burhân*'dan daha muhtevalı ve daha düzenli olduğunu söylediği *el-İtkân*'ı, hazırlamakta olduğu *Mecmâ'u'l-bahreyn ve maṭla'u'l-bedreyn* adlı büyük tefsirine mukaddime olmak üzere kaleme almıştır (*el-İtkân*, I, 3-14; *et-Taḥbîr*, neşredenin girişi, s. 12-13).

Telifi sırasında İbn Cerîr et-Taberî, İbn Ebû Hâtim, İbn Merdûye, İbn Hayyân, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, İbn Ebû Dâvûd, Nevevî, Âcurrî, Alemüddin es-Sehâvî, İbnü'l-Cezerî, Hüzefî, Nehhâs, Ebû Amr ed-Dânî, Râgıb el-İsfahânî, İbn Kuteybe, İbn Cinnî, Hattâbî, Rummânî, Bâkîllânî gibi âlimlerin tefsir, hadis, fıkıh, lugat, kıraat, resm-i hat, ahkâm ve tarihle ilgili kitaplarından faydalanılan eser (*el-İtkân*, I, 18-21), birbirine yakın konular birlikte ele alınarak seksen başlık (nevi) halinde düzenlenmiştir.

Konular işlenirken önce aynı konuda eseri bulunan müellif ve eserleri zikredilerek değerlendirilmiş, ilgili meseleler âyet ve hadisler ışığında, bunlarda yoksa âlimlerin sözlerinden deliller getirilerek çözümlenmiş, faydalanılan kitaplardan özet metinler aktarılmıştır. Farklı görüşler nakledildikten sonra müellif kendi görüşünü ortaya koymuş, haberlerin kaynak ve isnadını belirtmiştir. Hadisler senetleriyle verilmiş, sıhhatleri üzerindeki değerlendirme ise araştırmacıya bırakılmıştır (Abdülhâfız Fergalî el-Karnî, s. 112).

el-İtkân'da konular birbirinden farklı hacimlerde işlenmiş olup sayfalarca tutanları bulunduğu gibi bir iki sayfa kadar olanları da vardır. Kur'an'ın nüzûl sebepleri, isimleri, sûre adları, Kur'an'ın toplanması, tertibi, sûre, âyet, kelime ve harf sayıları, isnad dereceleri, kıraatler, tecvidle ilgili konular, tilâvet âdâbı, tefsir metodolojisi, müfessirlerin tabakaları, sûrelere dair tefsir rivayetleri ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Konular arasında ayrıca "tenbih, fer", fasl, teznîb, fâide, mesele" gibi başlıklar altında çeşitli bilgiler verilmiştir.

Eser, ilk defa Mevlevî Beşîrüddin ve Nûrulhak tarafından Aloys Sprenger'in bir tahliliyle birlikte neşredilmiş (Kalküta

1852-1854), daha sonra Mısır'da yayımlanmış (Kahire 1278, 1279, 1287, 1306), ayrıca kenarında Bâkîllânî'nin *İ'câzû'l-Kur'ân*'ıyla birlikte basılmıştır (Kahire 1317, 1318, 1370/1951). Bunun dışında *el-İtkân*, Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm'in tahkiki (Kahire 1387/1967, 1405/1985) ve Mustafa Dîb el-Bugâ'nın ta'likiyle (Beyrut 1407/1987) iki cilt halinde yayımlanmıştır. Sakıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik eseri *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an: Kur'an İlimleri Ansiklopedisi* adıyla Türkçe'ye çevirmişlerdir (İstanbul 1987).

BİBLİYOGRAFYA :

Süyûtî, *el-İtkân* (Ebû'l-Fazl), I, 3-14, 18-21; a.mlf., *et-Taḥbîr fi 'İlmi't-tefsîr* (nşr. Fethî Abdülkâdir Ferîd), Riyad 1402/1982, s. 27-29; ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 11-13; Serkis, *Mu'cem*, I, 1074; Abdülhâfız Fergalî el-Karnî, *el-Hâfîz Celâlüddin es-Süyûtî*, Kahire 1990, s. 108-122; İyâd Hâlid et-Tabbâ', *el-İmâmü'l-Hâfîz Celâlüddin es-Süyûtî*, Dimaşk 1417/1996, s. 113, 114; Abdülkadir Karahan, "Süyûtî", *İA*, XI, 261.

MEHMET ALİ SARI

İTKÂNÎ

(الإتقانی)

Kıvâmüddîn Emîr Kâtib b. Emîr Ömer b. Emîr Gâzî el-Fârâbî el-İtkânî (ö. 758/1357)

Hanefî fakihî.

19 Şewal 685 (8 Aralık 1286) tarihinde Seyhun nehri civarında bulunan Fârâb şehrine bağlı İtkân kasabasında doğdu. Bazı kaynaklarda adı Lutfullah olarak zikredilir (Süyûtî, I, 459; Leknevî, s. 50). Hanefî fikhına olan vukufu ve bu mezhebe taassup derecesindeki bağlılığı sebebiyle "Ebû Hanîfe" lakabıyla da anılır. Kendisi gibi babası ve dedesinin adlarıyla birlikte kaydedilen "Emîr" sıfatından yönetici bir aileye mensup olduğu anlaşılmaktadır. İtkân'da öğrenim gördü ve Ahmed b. Es'ad el-Harîf'anî'den ders aldı, ayrıca Nişâbur'da Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin derslerini takip etti.

Hanefî fikhında ve Arap dilinde döneminin önde gelen âlimlerinden biri olan İtkânî 720'de (1320) Dimaşk'a, aynı yıl hacca, ardından Kahire'ye ve Bağdat'a gitti. Bağdat'ta kadılık ve Meşhed-i Ebû Hanîfe'de müderrislik yaptı. 747 (1346) yılında ikinci defa gittiği Dimaşk'ta Zehebî'den sonra Dârü'l-hadisî'z-Zâhiriyye ve Genciyye Medresesi'nde müderrislik görevlerinde bulundu. Burada, bir akşam namazında arkasında namaz kıldığı imanın muhtemelen Şâfî mezhebine men-